

ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ МИКОЛИ ЛУКАША І ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

ВАЛЕНТИНА САВЧИН

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів — Україна
vrsavchyn@rambler.ru

PRZECINAJĄCE SIĘ ŚCIEŻKI MYKOŁY ŁUKASZA I PANTELEJMONA KULISZA

WALENTYNA SAWCZYN

Lwowski Uniwersytet Narodowy imienia Iwana Franki, Lwów — Ukraina

STRESZCZENIE. Artykuł omawia działalność Mykoły Łukasza przez pryzmat ciągłości tradycji artystycznych oraz wielorakich aluzji intertekstualnych w jego tłumaczeniach. Autorka skupia uwagę na unikatowej właściwości poetyki M. Łukasza — aktywnym wykorzystaniu leksyki, idiomów oraz języka metaforycznego, pochodzących z folkloru oraz ukraińskiej tradycji literackiej, zwłaszcza z twórczości P. Kulisza. Metoda przekładu M. Łukasza jest analizowana w kontekście funkcji kształtowania narodu, którą pełni ukraiński przekład artystyczny w zestawieniu z kulturologiczną misją P. Kulisza.

THE CROSSROADS OF MYKOŁA LUKASH AND PANTELEYMON KULISH

VALENTYNA SAVCHYN

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv — Ukraine

ABSTRACT. The article discusses the activities of M. Lukash through the prism of continuity of artistic traditions and broad intertextual links of his translations. The primary focus of this research is on the unique feature of M. Lukash — the intensive use of lexical, idiomatic and figurative resources accumulated in Ukrainian folklore and literary traditions with particular reference to works of P. Kulish. The translation methods employed by M. Lukash are viewed in the nation shaping dimension of Ukrainian literary translation and compared explicitly with the cultural activities of P. Kulish.

В історії кожного народу переклад посідає особливе місце. Він завжди є засобом опосередкованого спілкування, взаємопроникнення літератур, могутнім джерелом збагачення національної культури. Для українського народу, з огляду на zdeformований розвиток оригінальної літератури, численні утиски у функціонуванні українського слова, значення художнього перекладу було значно ширшим. Він був важливим компенсаційним засобом, чинником розвитку і збагачення української мови та літератури, національно-культурного самоствердження. Звідси — надзвичайно висока місія перекладача не лише як посередника в зближенні народів і культур, а і як митця, який підносить національну культуру до належного рівня й засвідчує силу й досконалість рідного слова.

Цю розвідку присвячено творчості двох визначних постатей історії українського художнього перекладу — Миколі Лукашу й Пантелеймону Кулішу, мит-

цям, які належали до різних епох та яких об'єднала культурологічна місія — бачення майбутнього України та її мови.

Географічно П. Куліша і М. Лукаша можна вважати земляками — уродженцями Сумщини, у часовому ж вимірі між ними — ціле століття. П. Куліш народився 1819 р., М. Лукаш — рівно через сто років — у 1919 р. Обидва стали знаковими постатями для своїх епох. Обидва гостро реагували на історичні та суспільно-політичні виклики своєї доби, обидва були свідомі своєї місії.

М. Лукашеві випало творити в непросту й суперечливу добу, коли — попри теорію про злиття націй і мов, ідеологічний тиск, цензурні обмеження та вихолощення української мови — спостерігалось нестримне зростання творчих сил, піднесення та усвідомлення значущості української перекладацької творчості. Художній переклад перебирав на себе певною мірою функції оригінальної літератури, так забезпечуючи цілісність літературної полісистеми. Для митців цієї доби художній переклад став важливим, а часто єдиним засобом самовираження, що дозволяв цілеспрямовано добирати твори для перекладу з огляду на (а) можливість залучення різноманітних мовно-стилістичних ресурсів, на які існували обмеження в оригінальній літературі, (б) їхнє культурне чи ідеологічне значення. Важливість останнього можна проілюструвати думкою М. Коцюбинської про те, що „в 60-ті підтекст певною мірою замінював для читача естетичні цінності”¹. Тож за рядками перекладу могли виразно вчуватися національно-патріотичні, волелюбні, антирежимні мотиви.

Усупереч несприятливим культурно-історичним обставинам виникло подвижництво — феномен, завдяки якому українська культура зуміла не просто вижити в жорстких, неприродних умовах розвитку, а самоствердитися й розвиватися. М. Лукаш, як і більшість перекладачів, не брав безпосередньої участі в русі національного опору 60-х, не позиціонував себе відкрито як дисидента. Але за духом творчості, літературними смаками простежуються ідеї та погляди шістдесятників. Як висловився Л. Танюк, „[Григорій] Кочур і Микола Лукаш були ті перші шістдесятницькі євроінтегратори, які відкривали нам широкий світ європейської і ширше — світової культури”². Тож перекладацько-культурницька праця М. Лукаша в контексті національної ідеї співмірна з подвижництвом шістдесятників і, як виявилось невдовзі, була засуджена режимом.

Переклади М. Лукаша, окрім згаданого вже глибокого підтексту, мали й іншу особливість, що виразно дисонувала з пропагованою тоді ідеєю “української радянської культури” та обмеженням сфери функціонування української мови до “хатнього вжитку”. Демонструючи своїми перекладами абсолютну повноцінність української мови та стверджуючи високий, якісно новий рівень української культури, М. Лукаш перекреслював усі постулати тоталітарної ідеології. Для нього пріоритетом був цільовий текст, що відповідав би потребам цільової літератури та культури й демонстрував би багаті виражальні можливості цільової мови. Такий підхід перекладача до вибору як самих творів для перекладу, так і конкретних перекладацьких прийомів, дозволив дослідникам його творчості говорити про глибоку й усвідомлену культурологічну місію М. Лукаша. На думку М. Новикової, М. Москаленка, Л. Коломієць, основною ідеєю перекладацької творчості М. Лукаша було щось значно більше, ніж

¹ М. Х. Коцюбинська, *Мої обрії*, в 2 томах, Київ 2004, т. 2, с. 351.

² Л. С. Танюк, *Уроки Григорія Порфирівича*, [в:] *Григорій Кочур і український переклад*, Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ-Ірпінь 27–29 жовт. 2003 р., редкол. О. Чередниченко (голова) та ін., Київ-Ірпінь 2004, с. 67.

намагання вплинути своїми перекладами на стан та перспективи розвитку національної культури, — йому йшлося про пересотворення / створення альтернативної історії української культури та літератури засобами художнього перекладу³.

У такій площині очевидною стає паралель між культуротворчою ідеєю М. Лукаша та культурництвом П. Куліша. Спостереження про вплив П. Куліша на перекладацьку творчість М. Лукаша висловлювали М. Москаленко⁴, М. Стріха⁵, О. Лучук⁶, М. Самійленко⁷ та інші дослідники, убачаючи в цьому неперервність традицій українського художнього перекладу. З іншого боку, певні аналогії у творчості обох перекладачів отримали виразно негативну оцінку, як, напр., закиди Л. Первомайського щодо мовної “екстравагантності”, якої М. Лукаш навчився у П. Куліша⁸.

Попри неоднозначність оцінок, незмінним залишається той факт, що П. Куліш був учителем М. Лукаша (про що останній згадував неодноразово) й орієнтиром у його перекладацькій діяльності. М. Лукаш високо цінував оригінальну та перекладну творчість П. Куліша, його мовне новаторство, багато чого в нього запозичив. Отже, мовно-стилістичні пошуки М. Лукаша, його новації, прагнення до експерименту зі словом, широке використання народнопоетичних ресурсів мови сягають своїм корінням Кулішевої творчості й засвідчують неперервний зв’язок у розвитку українського перекладу.

У такому контексті доречно, мабуть, говорити про окрему течію в нашому перекладацтві, яку найвиразніше репрезентували П. Куліш та М. Лукаш і яка максимально опиралася на фольклор та традиції бароко. В основі цієї течії — високий рівень мовного експериментаторства, що проявляється, за характеристикою М. Стріхи, у великих зрушеннях у лексичній тканині перекладу, часо-просторових зміщеннях, орієнтації на свідому архаїзацію, українізацію реалій, активному залученні діалектного й фольклорного матеріалу⁹. Таку традицію перекладу виділяють на противагу т. зв. “класичній” традиції, що більше орієнтована на вироблені літературні норми і вирізняється своїм академізмом. До першої (“фольклорної” / “барокової”) традиції, окрім П. Куліша та М. Лукаша, умовно зараховують Є. Гребінку, П. Грабовського, раннього П. Тичину, В. Самійленка, І. Костецького, В. Барку. До другої належать М. Старицький, І. Франко, М. Зеров, М. Рильський, Д. Паламарчук, Г. Кочур та ін. Зачинателем “барокової” течії вважають П. Куліша, а її найяскравішим представником — М. Лукаша.

Переклади П. Куліша вирізняються лексичною різноманітністю й мовною строкатістю, у них давні архаїчні пласти лексики та фразеології поєднані з роз-

³ М. О. Новикова, *Міфи та місія*, Київ 2005, с. 44; М. Н. Москаленко, *Високий шлях Миколи Лукаша*, [в:] М. О. Лукаш, *Від Боккаччо до Аполлінера*, Переклади, Київ 1990, с. 7; Л. В. Коломієць, *Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу (на матеріалі перекладів з англійської, ірландської та американської поезії)*, Київ 2004, с. 337.

⁴ М. Н. Москаленко, *Високий шлях Миколи Лукаша*, ..., с. 6–7.

⁵ М. Стріха, *Український художній переклад: між літературою і націєтворенням*, Київ 2006, с. 87.

⁶ О. М. Лучук, *Диалогічна природа літератури: Перекладознавчі та літературознавчі нариси*, Львів 2004, с. 27–35.

⁷ М. О. Самійленко, *Собори високих душ*, [в:] „Зерна” 1998, ч. 4–5, с. 159–160.

⁸ Л. С. Первомайський, „Фауст” Гете в перекладі М. Лукаша, [в:] Його ж, *Творчий будень: З щоденника поета*, Київ 1967, с. 323–324.

⁹ М. Стріха, *Український художній переклад: між літературою і націєтворенням*, ..., с. 91.

мовними й народнописаними елементами. Численні церковнослов'янізми й іншомовні запозичення обтяжували стиль, проте, на думку перекладача, свідчили про розвиток української мови і її культурний потенціал: „наша мова із просто-народної ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Святого Письма”¹⁰. П. Куліш намагається продемонструвати міць і потугу української мови, її придатність до функціонування в значно ширших жанрово-стилістичних контекстах, залучаючи до вжитку ресурси і староукраїнської книжної мови, і живої народнорозмовної стихії. Саме такий синтез, що ліг в основу Кулішевої теорії “староруського відродження” української мови, мав би, на його думку, створити високий стиль та забезпечити українській мові статус літературної. Кулішева теорія виникла як реакція на обмежене функціонування української мови, що зводилася до мови побутового спілкування, поширені тоді твердження про непотрібність українських перекладів та пропаговану теорію “общерусского языка”.

Куліш вірив у можливості українського слова, неодноразово наголошував, що українська літературна мова ще дуже молода, а тому, щоб стати повноцінною мовою української літератури, повинна черпати „і від народу, що по нашому розмовляє, і з науки, котра нашу старовину освічує”¹¹. Реформаторські погляди П. Куліша на розвиток української мови супроводжувалися його намаганнями здійснити на практиці, за визначенням Юрія Шевельова, „радикальну перебудову літературної мови, що межувала з її творенням”¹². На мовотворчій діяльності П. Куліша наголошує і В. Сімович, зазначаючи, що мова його творів — це „мова, яку Куліш вироблював як неперевершений досі ніким знавець її законів, її духа, її складні, знавець тих шляхів, якими вона має йти у своєму розвитку [...] Куліш творив свою мову — нашу літературну мову — з поглядом на майбутнє, з погляду на шлях її майбутнього розвитку”¹³.

Кулішеві йшлося не стільки про розширення словника української літературної мови, що було логічним наслідком його теорії “староруського відродження” мови, скільки про значно далекосяжнішу мету — культурний поступ і духовне зростання української нації. „Спасеніє нашого краю — в нашому слові”, — писав П. Куліш у листі до І. Галагана від 3 березня 1857 р.¹⁴ Ця ж думка резонує згодом у його поетичній збірці „Дзвін” (1893 р.), зокрема у поезії *До Марусі В[овківни]*, заклику, що вже став крилатим: *Отечество ж собі трунтуймо в ріднім слові: / Воно, одно воно від пагуби втече, / Піддержить націю на предківській основі...*¹⁵.

Саме культурне і національне відродження України через відродження мови споріднює П. Куліша і М. Лукаша. Вони однаково глибоко відчували потребу престижу українського слова і зверталися до перекладу як до засобу збагачення рідної мови та літератури через освоєння інтелектуальних і духовних багатств людства. Для П. Куліша переспіви і переклади творів чужих літератур були інструментом “європеїзації” української літератури, виведення її на сві-

¹⁰ *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані*, за ред. Ю. Луцького, Нью-Йорк, Торонто 1984, с. 114 (лист до О. Милорадович від 03.05.1857 р.).

¹¹ Там само, с. 122 (лист до О. Барвінського від 03.03.1876 р.).

¹² Ю. Шевельов, *Кулішеві листи і Куліш у листах*, [в:] Його ж, *Вибр. праці*, у 2 кн., Київ 2008, кн. 2: *Літературознавство*, с. 188.

¹³ В. Сімович, *Куліш: З нагоди сорокаліття смерти*, [в:] Його ж, *Праці*, у 2 томах, Чернівці 2005, т. 2: *Літературознавство. Культура*, с. 404.

¹⁴ *Вибрані листи ...*, с. 106.

¹⁵ П. О. Куліш, *Твори*, у 2 томах, 2-ге вид., Київ 1998, т. 1, с. 494.

тові обшири. Для М. Лукаша художній переклад став важливим чинником національного відродження, каталізатором мовного, літературного та культурного розвитку.

П. Куліш творив українську мову, щоб розширити межі українського слова, перекладав, „щоб виробить форми змужичалої нашої речі на послугу мислі всечоловічій”¹⁶. М. Лукаш відроджував рідну мову, яка відчула на собі тиск радянської асиміляційної політики, відновлював її zdeформовану структуру. Для цього перекладач звертався до найрізноманітніших історичних, літописних, фольклорних, літературних джерел як до скарбівні питомих лексичних та синтаксичних ресурсів. „Нам треба гребти лопатою мовні скарби, надбані нашими попередниками, пускати їх в обіг, переводити з пасиву в актив”, — наголошував М. Лукаш в інтерв’ю з А. Перепадею¹⁷.

П. Куліш приваблював М. Лукаша чи не найбільше. Приваблював експериментаторством, лексичними знахідками, бароковою строкатістю. „Це такий знавець мови, як рідко хто був”, — говорив М. Лукаш, указуючи на необхідність видання його перекладів¹⁸. Саме тому і звертався до творчості П. Куліша у своїх стилістичних та образних пошуках. Про це він згадує в листі до Г. Кочура від 5 березня 1966 р.: „Дуже мені допомагає гарячий Панько — ніхто все-таки краще за нього нашої мови не знав! Коли перекладав вставну новелу *Повість невольника*, я взяв із Кулішевого *Байди* не тільки деякі турецькі реалії (*капудан-баша* зам. командуючий флотом, *замковий ага* — комендант фортеці, *райз капітан* (в ісп. транскрипції *argáez*) тощо), а й цілі отакі вирази — «звелів їм братись поуз саму скелю», «від берега щодальше одвертаймо», «Геруйте деменами до лиману» тощо”¹⁹. А далі — висновок: „От як обкрадає класик класиків!”²⁰. Нижче наведемо контексти, у яких М. Лукаш ужив деякі зі згаданих у листі образні запозичення з П. Куліша.

Пантелеймон Куліш	Микола Лукаш
Б’ємось ми велетнями за галеру, Що в <i>капудан-баші</i> взяли на морі (Куліш, <i>Байда, князь Вишневецький</i>)	...і високо пішов — став алжирським деєм, а згодом <i>капудан-башею</i> , себто третім найвищим достойником у царстві (Сервантес, <i>Дон Кіхот</i>)
— Агов, рушаймо!.. <i>Від берега щодальше одвертаймо,</i> Безкраїм морем певну путь верстаймо! (Куліш, <i>Байда, князь Вишневецький</i>)	...проте старались ми <i>од берега щодальше одвернути</i> і вийти в чисте море (Сервантес, <i>Дон Кіхот</i>)
Додому, панове братте! <i>Керуймо деменами до лиману!</i> (Куліш, <i>Байда, князь Вишневецький</i>)	Вони поплили в чисте море, керуючи <i>деменом до протоки...</i> (Сервантес, <i>Дон Кіхот</i>)

¹⁶ *Вибрані листи...*, с. 105 (лист до Г. Галагана від 30.03.1857 р.).

¹⁷ *Десята муза*, Інтерв’ю вів Л. О. Перепадя, [в:] „Україна: Наука і культура. 1966”, Київ 1966, с. 412.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Примітка. Листи М. Лукаша до Г. Кочура зберігаються у фондах Літературного музею Григорія Кочура в Ірпені.

²⁰ Там само.

<p>Звслів їм <i>братись</i> поуз саму скелю? (Куліш, Байда, князь Вишневецький)</p>	<p>...море зашпувало, і годі нам було плисти, куди намірились, мусили <i>повз самий берег</i> в Оранському напрямі <i>братись</i> (Сервантес, Дон Кіхот)</p>
<p>Замковий ага (Куліш, Байда, князь Вишневецький)</p>	<p>...живе там багатий і знакомий мавр на ймення Хаджі-Мурат, колишній <i>замковий ага</i> в укріпленому місті Пата, а то в них вважається дуже високою посадою (Сервантес, Дон Кіхот)</p>

Таке залучення мовних надбань своїх попередників є унікальною рисою перекладацького методу М. Лукаша та важливим чинником майстерності його перекладів. Архівні матеріали перекладача проливають світло на масштаби Лукашевого опрацювання українських літературних джерел і зокрема доробку П. Куліша. Серед них виділимо такі: 1) лексикографічна картотека М. Лукаша; 2) книжкові та журнальні видання з Лукашевими підкресленнями та нотатками; 3) зошити, записники з виписками з Кулішевих перекладних та оригінальних творів.

Із цих та інших архівних матеріалів видно, що Лукаш звертав увагу й на лексико-фразеологічні особливості мови П. Куліша (використання застарілої лексики, діалектизмів, неологізмів, плеоназмів, тавтологічних зворотів, фразеологізмів) і на граматичні риси — уживання числівників, модальних слів, дієслівних присудків, збіг іменників, граматичної категорії дієслова “стан” та ін. Особливо ретельно М. Лукаш розписав Кулішеву *Чорну раду*, його переклади Шекспірових п’єс та *Дон Жуана* Байрона (наведемо для ілюстрації деякі одиниці Кулішевого слововжитку, що привернули увагу М. Лукаша: *недовірство, несмаковитий, здуріння, звітрілі слова, збайстріючене слово, невитворне слово, лежнювати, завдовіти, мишоловиця (сова), ненавидець, ненавидник, злорікий світ, кривосудний, запеклосердий, мідянопикий*).

Цікаво те, що більшість Кулішевих знахідок М. Лукаш використав згодом у перекладах. Про деякі вже згадувалося вище, інші ж проілюструємо порівняльними контекстами:

Пантелеймон Куліш	Микола Лукаш
<p>— Не діжде <i>свиноїзд</i> над нами гетьмановати! (Куліш, <i>Чорна рада</i>)</p>	<p>...чи були в яких-небудь мандрованих рицарів джури-ослоїзди (Сервантес, <i>Дон Кіхот</i>)</p>
<p>А шкода пускати на світ такого <i>гріховода</i>: і так уже чор’знає на що переводиться славне Запорожже (Куліш, <i>Чорна рада</i>)</p>	<p>Той <i>гріховода</i>, Старий, плюгавий Та ще й кульгавий, Летить за нами Немов без тями (Гете, <i>Фауст</i>)</p>

Здоров був, братику! Бач, як гарно в нас <i>трактують гостей?</i> (Куліш, <i>Чорна рада</i>)	...він посадив своїх <i>гостей</i> до столу й почав <i>трактувати</i> їх найвиборнішими наїдками (Боккаччо, <i>Декамерон</i>)
І ножака блиснув Проти зір, і очі, Від ножа лютіші, світять В <i>сутемряві</i> ночі (Куліш, <i>Маруся Богуславка</i>)	Уже світанок, прогнавши сяєвом своїм <i>сутемряву</i> ночі, перемінив синяву восьмого неба на ніжний блакит (Боккаччо, <i>Декамерон</i>)
Всі одвернулися од правди, всі <i>зледаціли</i> , розопсіли... (Куліш, <i>Псальма XIV</i>)	Од сього вони <i>зледаціли</i> та <i>розопсіли</i> , як і городяне... (Боккаччо, <i>Декамерон</i>)
Було <i>гучно</i> , було <i>бучно</i> , Та встав брат на брата (Куліш, <i>Настуся</i>)	Так вони і вчинили: без про- водів, не <i>гучно</i> і не <i>бучно</i> подалися з Флоренції прямісінько до Англії (Боккаччо, <i>Декамерон</i>)
Ми ж, стратенці бесурменські, <i>Обреклись оброком</i> Нищити краї турецькі (Куліш, <i>Маруся Богуславка</i>)	Якби ти хотів, ти міг би блуду- вати з більшою свободою, ніж ми і тії, що <i>оброком обреклись</i> (Боккаччо, <i>Декамерон</i>)
Ахил звелів міні сказати: шкода, Коли що поважнійше, ніж забава <i>Подвигнула</i> твоє царське величчє Из <i>благородним</i> почтом завітати До нього. (Куліш, <i>Троїл та Крессіда</i> (переклад))	Ахілл мені велів сказати: жаль, Коли щось інше, а не власна втіха, <i>Подвигнула</i> твою високу гідність Прийти сюди із <i>почтом благородним</i> . (Шекспір, <i>Троїл і Крессіда</i>)
Рогач <i>щечивсь</i> из рогоробом. (Куліш, <i>Троїл та Крессіда</i> (переклад))	О, <i>зчепились</i> уже, рогонос із рого- робом. (Шекспір, <i>Троїл і Крессіда</i>)

Перший приклад демонструє творче використання Кулішевого оказіоналізму. Перекладаючи *Дон Кіхота*, М. Лукаш натрапив на новотвір Сервантеса *asnalmente* (той, що їздить на віслиюці). Пригадавши, що в *Чорній раді* козаки дражнили Брюховецького *свиноїздом*, перекладач утворив за аналогією *ослоїзд*. М. Лукаш радів із цієї знахідки, підкреслюючи її лаконічність порівняно з російським перекладом Н. Любимова (“оруженосец, который прибежал к ослиному способу передвижения”).

М. Лукаш активізує лексико-фразеологічні надбання П. Куліша і з його оригінальних, і з перекладних творів. Останні з наведених прикладів цікаві ще й тим, що демонструють паралелі між слововжитком М. Лукаша і П. Куліша на матеріалі перекладів одного й того ж оригіналу — драми Шекспіра *Троїл і Крессіда*. Це один з небагатьох творів, над яким перетнулися шляхи перекладачів. Окрім нього, перекладачів приваблювала творчість Байрона, німецьких поетів-романтиків.

Зіставний аналіз цих перекладів може допомогти краще відслідкувати вплив П. Куліша на перекладацьку творчість М. Лукаша. Та однозначним залишається той факт, що попри схожі поетичні та перекладацькі уподобання, М. Лукаша і П. Куліша поєднує дещо значно глибше — національно-культурний контекст доби, на яку припала творчість кожного зокрема, глибоке усвідомлення потреб української культури та свого покликання як митця, що може задовольнити ці потреби.